

ӘОЖ 325.111(574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ ҮРДІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазбекова З.Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Урбанизация дегеніміз - бұл қалалардың өсіп көркеюі, қалалардың көлемі мен халық санының ұлғаюы және қалалық ортаның өмір сүру сапасын жақсартуы [1]. Батыс мемлекеттерінде "урбанонологтар" мамандары кеңінен қолданылады, себебі, бұл қала тұрғындарына ыңғайлы, туындайтын қиындықтардың аз болуы үшін және қалалық ортаны жақсарту, қалай жасау керектігін көрсететін арнайы мамандар жұмыс жасайды. Басқаша айтқанда, қалалық кеңістікті урбанизациялау - бұл қалалық ортаның жұмысын жақсартуға бағытталған қызмет. Оның негізгі аспектілеріне қала тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсарту ғана емес, сонымен бірге ірі қалалар мен мегаполистерді жаңғыртуды практикалық тәжірибеде жүзеге асыру да кіреді. Бұл әртүрлі салаларда бір-бірімен сәтті қарым-қатынас жасай алатын көптеген миллиондаған адамдардың сапалы өмір сүруі үшін ірі қалалар мен мегаполистердің рөлін едәуір арттырады. Тиісінше, қалалық кеңістік пен олардың айналасындағы орта жақсарды, адамдардың жайлылығы мен өмір сүру деңгейі де артады.

XXI ғасырдың басында қалалар әлемдік ЖІӨ-нің жартысынан көбін қамтамасыз етті және де бұл экономикалық үстемдік олардың одан әрі өсуін ынталандыруды әлі күнге дейін жалғастыруда. Әлемнің көптеген бөліктерінде қала жерлерінің өсу процесі қала халқының өсуінен асып түседі. Қала халқы 2030 жылы 5 миллиард адамға және 2050 жылы 6,3 миллиардқа жетеді деп болжанғанымен де, сол кезеңде қала аумағының ауданы 2000 жылғы базалық көрсеткіштен 1,2 миллион шаршы километрге ұлғайып, үш есе артады деп күтілуде [2]. Халықтың өсуін болжау әрекеттері әрдайым нақты болмағанына қарамастан, урбанизация процесі қайтымсыз болып көрінеді. Экономистер әдетте урбанизацияны жер мен ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру мүмкіндіктерінің өсуімен байланыстырады.

Урбанизация мәселелері Қазақстанның әлемнің жоғары дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі міндеттің қойылуына байланысты өзектілікке ие болуда. Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа Жолдауында инфрақұрылымдық триаданың - агломерациялардың, көліктің, энергетиканың қарқынды дамуын қамтамасыз ету қажеттігі туралы айтылған. Агломерациялар Қазақстанның ғылыми қамтымды экономикасының ұстыны ретінде бағаланады. Қазақстанның алғашқы заманауи урбанизациялық орталықтары Астана, Алматы, Шымкент және Ақтөбе болуы тиіс. Үкіметке 2014 жылдың соңына дейін Астана және Алматы қалаларында агломерацияларды қалыптастырудың 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған стратегияларының жобаларын әзірлеу жөнінде нақты тапсырмалар берілді [3].

Қазіргі уақытта Қазақстанда 87 қала бар, оның ішінде республикалық бағыныстағы үш қала - Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент және облыстық бағыныстағы 40 қала және 45 қаланың аудандық маңызы бар. Қазақстан қалаларын дамытудың өзіне тән ерекшелігі шағын қалалардың басым болып табылады, бірақ оларда қала халқының шамамен 16%-ы, орта қалаларда - 11%-дан астамы тұрады, ал қала халқының 72,7%-ы елдің 14 ірі және 3 ірі қалаларында тұрады. Ал, Қарағанды облысында ең көп қалалардың саны шоғырланған - 11. Бүгінде урбанизацияланудың жоғары қарқыны Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент қалаларында және Алматы облысында байқалады. Алдағы 20 жыл ішінде урбандалу тағы 10%-ға ұлғаяды деп күтілуде, әрине, бұл елдің әлеуметтік саласына жүктемені арттырады.

Қазақстандық урбанизация процесіне тән сипаттар: қалаларға ауыл халқының ағыны және халықтың ауыл айналасынан және жақын маңдағы шағын қалалардан ірі қалаларға өсіп келе жатқан маятниктік қозғалысы, сондай-ақ кең қала маңындағы аймақтардың қалыптасуы. Ірі қалалардың қала маңы аймағының өсуі мен дамуы, яғни субурбанизация процесінің нәтижесінде қалалық агломерациялар қалыптасуда. Ірі қалалық орталықтардың айналасында экономикалық және мәдени байланыстардың күшеюі нәтижесінде біртұтас тұтасатын, негізінен қалалық типтегі елді мекендердің кластері қалыптасады. Әлемде кейбір заманауи агломераттар айналасында көптеген шақырымға созылады. Мысал ретінде, Солтүстік Америкада және Батыс Еуропада мұндай урбанизация процесі 1950 жылдары басталды.

Субурбанизация кезінде агломерация орталықтары - қалалармен салыстырғанда қала маңы халқының өсу қарқыны жоғары, әсіресе оны Алматы ауданында айқын байқауға болады. Алматы қаласының өзін қоса отырып, Алматының қала маңы аймағын қазірдің өзінде Алматы агломерациясы ретінде айқындауға болады. Бүгін де бірқатар іргелес елді мекендерде өнеркәсіптік кәсіпорындар мен қоймалар салынууда, агломерация халқы басқа өңірлерден қоныс аударушылар есебінен ұлғаюуда, олардың бір бөлігі қалалық өмір салтына көшуде.

Қазақстанда, сондай-ақ әлемнің басқа елдеріндегі сияқты, ауыл және қала тұрғындарының өмір сүру деңгейі арасында белгілі бір айырмашылық бар екені мәлім. Бұл ретте елдегі алшақтық орта есеппен, қормен жарактандырудың және ауылдағы еңбек өнімділігінің төмендеуінен, ауыл шаруашылығы инфрақұрылымының дамымауынан, орталықтардан шалғайлығына, климаттық жағдайларға және т.б. байланысты көптеген ауыл өндірушілерінің негізгі өткізу нарықтарынан оқшаулануынан ұлғаю үрдісіне ие.

Ауыл шаруашылығының осыған ұқсас, жеңіліс тапқанына қарамастан, тәуелсіздік жылдары Қазақстандағы ауылдағы халық саны 2014 жылға дейін қалалықтармен салыстырғанда озық қарқынмен өсті. Мұны келесі мәліметтер дәлелдейді. Егер 1990 жылдың басында елдің бүкіл халқы 16,3 млн. адамды құраса, 2014 жылға қарай ол 17,2 млн. адамға дейін немесе 5,3%-ға ұлғайды. Сол кезеңде қала халқының саны 1,4%-ға, ал ауыл халқының саны 10,4%-ға өсіп, өз дамуында елдің бүкіл халқының өсу қарқынын екі есеге дерлік басып озды (соңғы екі жылда Алматы және Шымкент қалалары аумағының кеңеюіне байланысты елдің қала халқының саны өсті) [4]. Осылайша, урбанизацияланудың өте төмен қарқыны Қазақстанға тән үрдіс болып табылады, соның салдарынан ел халқының жалпы санында ауыл тұрғындарының үлесі әлі де жоғары деңгейде сақталуда.

Жалпы, келтірілген деректер Қазақстанда халық ауылдық жерлерден қалаларға жаппай қоныс аударады деген пікірдің дұрыс еместігін көрсетеді. Бұл фактіге басқаша қарауға болады, бірақ бір нәрсе анық, елдің ауылында Еңбек ресурстарын тиімді пайдалану үшін әлі жағдай жасалмаған, өйткені Ауылдағы жұмыспен қамтылған халықтың едәуір бөлігі өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық санатына жатады, ал олардың көпшілігі нәтижесіз жұмыспен қамтылған.

Қазіргі урбанизация сонымен бірге әлеуметтік аумақтық айырмашылықтардың тереңдеуіне әкеледі. Неғұрлым дамыған елдерде аумақтық-әлеуметтік поляризация артта қалған және дамыған аудандар арасында, қалалардың орталық аудандары мен қала маңы арасында жүреді. 1-кестеде елдің жекелеген өңірлері арасындағы кейбір қайшылықтарды жеткілікті түрде дәлелдеуге мүмкіндік беретін мәліметтер келтірілген [5].

Кесте 1

**Қала халқы мен экономикалық белсенді халық үлесінің арақатынасы,
2018 жыл**

№	Облыстар	Халықтың жалпы санындағы қала халқының үлесі	Индустрияландыру коэффициенті	ЖӨӨ көлеміндегі үлес салмағы, %	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, %	Өңіраралық көші-қон сальдосы
	Қазақстан Республикасы	54,6		100	1807,2	0
1	Ақмола	46,7	0,36	2,7	1098,2	-1626
2	Ақтөбе	61,7	1,70	5,4	2117,0	-2704
3	Алматы	23,2	0,29	4,6	754,4	5539
4	Атырау	48,0	8,50	13,0	5996,3	118
5	БҚО	48,5	2,65	4,5	2782,5	-766
6	Жамбыл	38,9	0,22	2,1	718,7	-7535
7	Қарағанды	78,3	1,02	8,6	1807,6	-2146
8	Қостанай	50,8	0,62	3,9	1314,3	-1208
9	Қызылорда	42,3	1,86	3,9	1634,6	-1708
10	Маңғыстау	51,6	4,09	6,8	2945,9	2298
11	ОҚО+Түркістан	39,1	0,21	5,5	705,8	75467
12	Павлодар	68,9	1,80	4,7	2041,2	-548
13	СҚО	4,80	0,03	2,2	1174,5	-3017
14	ШҚО	58,2	0,72	5,7	1305,1	-5289
15	Нұр-Сұлтан қ.		0,36	8,1	3396,1	19606
16	Алматы қ.		0,41	18,0	3917,6	10021

Кестеден анықтағанымыздай, қала халқының үлесі жоғары және индустрияландыру коэффициенті жоғары өңірлер елдің ЖӨӨ-нің 70%-дай үлесін өндіреді, оларда жан басына шаққандағы ЖӨӨ тиісті орташа республикалық мәндерден асады. Аймақаралық көші-қон сальдосы бойынша, әдетте, ел халқы осы аймақтарға жұмыс іздеуге асығады, қалған аудандарда көші-қонның теріс сальдосы байқалады.

Алматы облысы ерекше жағдай болып табылады, бірақ мұнда халықтың елеулі ағыны олардың Алматы қаласының қала маңы аймақтарына көшуіне байланысты екенін ескеру қажет. Керісінше, қала халқының үлесі төмен және индустрияландыру коэффициенті төмен өңірлер үшін әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің төмендігі тән.

Мысалы, Жамбыл облысында қала халқының үлесі 38,9% және индустрияландыру коэффициенті - 0,22, елдің ЖӨӨ жалпы көлеміндегі үлес салмағы небәрі 2,1%-ды, жан басына шаққандағы ЖӨӨ - 39,8%-ды, орташа номиналды жалақы-тиісті орташа республикалық мәндерден 71,4%-ды құрайды. Осындай көрсеткіштер Оңтүстік Қазақстан облысына да тән. 2018 жылы аймақаралық көші-қонның ең үлкен теріс сальдосы елдің осы екі аймағына тән.

Соңғы жылдардағы қызмет қорытындылары Қазақстанның ірі қалалары мен өнеркәсіптік орталықтарына елдің индустриялық қуатын арттыруда, инновациялық өнім көлемін ұлғайтуда, кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін арттыруда жетекші рөл тиесілі екенін көрсетеді.

Бүгінгі таңда Қазақстан билігі халықтың урбанизация деңгейін (қала тұрғындарының саны) 62%-ға дейін жеткізуге ниетті екенін Ұлттық экономика министрі Руслан Дәленов айтты.

Ол бүгінде әлем халқының жартысы қалаларда тұратынын еске салды, бұл ретте жалпы ішкі өнімнің басым бөлігі саны жарты миллионнан асатын ірі қалаларда қалыптасады. Осыған байланысты спикер ірі қалаларда - Нұр-Сұлтан, Алматы және Шымкентте, сондай-ақ облыс орталықтарында қалалық аудандардың инфрақұрылымын дамыту қажет деп санайды.

"Оларды дамыту жақын маңдағы конгломерат – серіктес қалалар мен қала маңындағы ауылдарды дамытуды қамтамасыз етеді. Моноқалалар мен шағын қалаларды абаттандыру мәселелерін шешу қажет, онда өнеркәсіптік өндірістерді сақтау үшін инфрақұрылымды дамыту қажет. Сондай – ақ тірек ауылдарды дамыту қажет, урбандалу-бұл Баршаның қалаға қоныс аударуын білдірмейді, ауылдарда өмір сүру деңгейін арттыру қажет"[6], - деп атап өткен болатын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Швецов А.Н. Городские агломерации в преобразовании урбанистического пространства //Российский экономический журнал. 2018. № 1.

2. Oxford Economics. 2015. Future Trends and Market Opportunities in the World's Largest 750 Cities. How the Global Urban Landscape Will Look in 2030. Oxford, UK.

3. Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдама. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 17 қаңтардағы №732 Жарлығымен бекітілген.

4. Материалы XI Астанинского международного экономического форума. Алматы, 2018

5. Социальные проблемы в экономическом пространстве мегаполиса //Мировая экономика и международные отношения. 2016. № 7. С. 62–72.

6. Қазақстан билігі халықтың урбандалу деңгейін 62% - ға дейін жеткізуге ниетті - [Электронды ресурс] - <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-06/vlasti-kazakhstana-namereny-dovesti-uroven-urbanizacii-naseleniya-do-62>